

Balkanistic

ВФ **Форум '22**
БАЛКАНИСТИЧЕН
ФОРУМ 3

SOCIAL ANXIETY AND SOURCES OF MOBILISATION

**ОБЩЕСТВЕНИ ТРЕВОГИ И
ИЗТОЧНИЦИ НА МОБИЛИЗАЦИЯ**

Balkanistic
BF **Forum '22**
БАЛКАНИСТИЧЕН
ФОРУМ **3**

Published by 1992

Volume XXXI • Issue 3 • September 2022

ISSN 1310-3970 (Print)

ISSN 2535-1265 (Online)

EDITOR-IN-CHIEF

Petar Vodenicharov, South-West University, Bulgaria

EDITORIAL BOARD

Michael Mitterauer, University of Vienna, Austria

Kristina Popova, South-West University, Bulgaria

Karl Kaser, University of Graz, Austria

Maria Todorova, University of Illinois, USA

Nadia Danova, Bulgarian Academy of Science, Bulgaria

Ljubinka Targovchevich, University of Belgrade, Serbia

Elena Supur, Romanian Academy of Science, Romania

Evelina Kelbecheva, American University of Bulgaria, Bulgaria

Zeynep Zafer, Ankara University, Turkey

Marinela Mladenova, South-West University, Bulgaria

Elena Tacheva, South-West University, Bulgaria

Iliya Nedin, South-West University, Bulgaria

Stiliyan Stoyanov, South-West University, Bulgaria

Claudia-Florentina Dobre, University of Bucharest, Romania

Milena Angelova, South-West University, Bulgaria

Milen Malakov, South-West University, Bulgaria

Nurie Muratova, South-West University, Bulgaria

Nadege Ragaru, Sciences Po, France

Marek Jakoubek, Charles University, Czech Republic

Irada Baghirova, National Academy of Sciences, Azerbaijan

Olivera Dragišić, Institute for Recent History of Serbia, Serbia

Maria Papathanas(s)iou, University of Athens, Greece

EDITORS

Milena Angelova

Kristina Popova

LANGUAGE CHECK

Marinela Mladenova

EDITORIAL ADDRESS

Bulgaria, 2700 Blagoevgrad

International University Seminar for Balkan Studies and Specialization
at the South-West University "Neofit Rilski", Ivan Mihailov str. 66, Room 433

Tel./Fax (+359 73) 88-55-16

e-mail: bforum1992@gmail.com

<http://www.bf.swu.bg/BF-eng.html>

<https://www.ceeol.com/search/journal-detail?id=1069>

Indexed in: SCOPUS (SJR Q1), Web of Science (ESCI), ERIH PLUS, РИНЦ, MIAR

**International University Seminar for Balkan Studies and Specialization
South-West University "Neofit Rilski" Blagoevgrad, Bulgaria**

SOCIAL ANXIETY AND SOURCES OF MOBILISATION

Editors: Milena Angelova and Kristina Popova

**ОБЩЕСТВЕНИ ТРЕВОГИ И ИЗТОЧНИЦИ
НА МОБИЛИЗАЦИЯ**

Съставители: Милена Ангелова, Кристина Попова

Издаването на този брой на списание "Балканистичен форум"
е финансирано от Фонд „Научни изследвания“, Конкурс „Българска научна
периодика – 2022 г.“ по договор № КП-06-НПЗ/45 от 16.11.2021 г.

На корицата: Централен държавен архив, Ф. 1365, Оп. 1, а.е. 2221, л. 1

СЪДЪРЖАНИЕ

СТАТИИ

Михаел Митерауер

Имена на светци между Византия и Европа..... 9

Александър Къосев

Читателски практики и читателски норми:
възможни ли са мобилизации?..... 18

Нурие Муратова

Сценография и драматургия на насилието.
Комунистическият режим и отричането на
асимиляцията на мюсюлманите в България..... 38

Tamar Lekaidze, Arsen Bertlani

Anti-Soviet Movement in Tusheti (Georgia)
During World War II..... 54

Blerina Rogova Gaxha

Poetry of Revolt: Unmasking Revolution and
Patriotism..... 65

Bujar Dugolli, Mrika Limani-Myrtaj

Contextualizing and historicizing the 1968
demonstrations in Kosova..... 78

Marek Jakoubek

Building a Part of Nation Abroad (How Civitas Dei
Voyvodovo become a Czech Village in Bulgaria)..... 92

Янко Димитров

За историята на чипровския род Соимирович в
Дубровник и Италия..... 113

Svitlana Kryvoruchko

Lost Future. Mykola Khvylovyi "Tram Letter"..... 130

Жоржета Назърска

Феминистки мобилизации за мир: Българската секция на
Международната женска лига за мир и свобода (1918–1952)..... 146

Кристина Попова

Тайните деца на граничната зона. Домовете за деца с увреждания
в Благоевградски окръг през 60-те години на XX в. 163

Alla Shvets, Marta Drohomiretska Anthropological dimensions of war in the works of Natalia Kobrynska.....	191
Андроника Мъртонова (Не)видимите в българското кино – към темата за ромите и екранните репрезентации.....	208
Красимира Алексова, Руска Станчева Владеене на писмени книжовни норми на българския език и социално изключване.....	221
Gunel Taghizade The issue of the deportation of Meskhetian Turks from the Georgian SSR to Kazakhstan, Uzbekistan and Kyrgyzstan in 1944.....	237
РЕЦЕНЗИИ	
Елена Азманова-Рударска, Елена Тачева-Бумбарова “Дневникът на Дебелянов” от Роман Хаджикосев – между документа и романа, или за жанровете Предизвикателства.....	247
Венцислав Божинов Краят на века. Политически спомени на един не-политик.....	254
Милена Ангелова Историята на литературата като минно поле: „Взривена литература“.....	264
Добринка Парушева Полът: между хуманитарните, социалните и правните науки.....	273
Татяна Илиева, Галина Гълъбова Принос към проучванията на историята, езиците и културите в Югоизточна Европа.....	281
Зорница Танчева Право, правопис и правоговор.....	292
IN MEMORIAM	
Михаел Митерауер (1937 – 2022).....	298

CONTENTS

ARTICLES

Michael Mitterauer

Names of Saints Between Byzantium and Europe..... 9

Alexander Kiossev

Reading Practices and Reading Norms: are Mobilizations Possible?..... 18

Nurie Muratova

Scenography and Dramaturgy of Violence. The Communist Regime and the Denial of the Assimilation of Muslims in Bulgaria..... 38

Tamar Lekaidze, Arsen Bertlani

Anti-Soviet Movement in Tusheti (Georgia) during World War II..... 54

Blerina Rogova Gaxha

Poetry of Revolt: Unmasking Revolution and Patriotism..... 65

Bujar Dugolli, Mrika Limani-Myrtaj

Contextualizing and Historicizing the 1968 Demonstrations in Kosova..... 78

Marek Jakoubek

Building a Part of Nation Abroad (How Civitas Dei Voyvodovo Become a Czech Village in Bulgaria)..... 92

Yanko Dimitrov

About the History of the Chiprovtsi Genus Soimirovich in Dubrovnik and Italy..... 113

Svitlana Kryvoruchko

Lost future. Mykola Khvylovyi "Tram Letter" 130

Georgeta Nazarska

Feminist Mobilizations for Peace: The Bulgarian Branch of the Women's International League for Peace and Freedom (1918–1952)..... 146

Kristina Popova

The Secret Children of the Border Area. Closed Institutions for Children with Disabilities in Blagoevgrad Region in the 1960-es 163

Alla Shvets, Marta Drohomiretska Anthropological Dimensions of War in the Works of Natalia Kobrynska.....	191
Andronika Mártonova (Not)visible in Bulgarian Cinema – to the Topic of Roma and On-screen Presentations.....	208
Krasimira Aleksova, Ruska Stancheva Knowledge of Written Literary Norms of Bulgarian Language and Social Exclusion.....	221
Gunel Taghizade The Issue of the Deportation of Meskhetian Turks from the Georgian SSR to Kazakhstan, Uzbekistan and Kyrgyzstan in 1944.....	237
BOOK REVIEW	
Elena Azmanova-Rudarska, Elena Tacheva-Bumbarova "Debelyanov's Diary" by Roman Hadzhikosev - Between the Document and the Novel, or about Genre Challenges.....	247
Ventsislav Bozhinov The End of the Century. Political Memories of one Non-Politician.....	254
Milena Angelova Literary History as a Minefield: "Explosive Literature".....	264
Dobrinka Parusheva Sex and Gender. Between Humanities, Social Sciences, and Legal Studies.....	273
Tatyana Ilieva, Galina Galabova A Contribution to the Studies of the History, Languages and Cultures in Southeast Europe.....	281
Zornitsa Tancheva Law, Spelling and Orthography.....	292
IN MEMORIAM	
Prof. Michael Mitterauer (1937 – 2022).....	298

DOI: <https://doi.org/10.37708/bf.swu.v31i3.11>

Кристина Попова
Българска академия на науките

Kristina Popova
Bulgarian academy of science
[chadoblg@yahoo.com]

Тайните деца на граничната зона. Домовете за деца с увреждания в Благоевградски окръг през 60-те години на ХХ в.

Abstract: *The article examines the activities of two closed institutions for children with disabilities in Southwestern Bulgaria in the 1960s, located in former border zones in the difficult-to-access mountain area. The living conditions, the qualifications of the staff, the work of adolescents in agriculture and the production of drawing pins, the communication barriers with parents and the outside world are presented. The documents of the two institutions show that there were significant differences in the care of children between the single social homes for children with disabilities in Bulgaria. Located in the close conditions of spatial remoteness and the border zone, in unsuitable buildings of former border posts, the differences in the care of children in the two institutions are due to a very large extent to the different attitudes of staff and management towards children and work. But even in the best case, as it is in the home for children with severe disabilities from 3 to 10 years of age in the village of Debochitsa, the achievements of the staff were primarily reduced to improvements in the environment, care for hygiene and nutrition and educational activities with the most 'promising' children. In the preserved sources, children and adolescents had no names, no biographies, no faces (no photographs left), no voice. They were seen above all as bodies with physical needs, and grown adolescents as labor force. Scientific discourse in the 1950s and 1960s stressed the developmental deficits of these children and emphasized their 'difference' and not their abilities. This contributed to their spatial separation and isolation from other children and from the social life.*

Key words: *closed institutions; children with disabilities; social isolation; Bulgaria in the 1960-es*

След политическите промени през 1989 г., интересът към дейността на социалните домове в бившите социалистически страни рязко нарасна. Този интерес, първоначално започнал от ситуацията в Румъния, се разпростря и върху другите страни от Източния блок,

включително и към България.¹ Картините, които се разкриха за живота на децата в социалните домове, разтърсиха европейската общественост и предизвикаха множество вълнения и дискусии и в България (Ненкова 2008; Тавание 2010). Започнаха значителни реформи в тази сфера, приета бе Национална програма за деинституционализация, създадоха се дневни центрове за деца с увреждания, с международна подкрепа се набелязаха стъпки към цялостна промяна на работата. След прекъсване от близо пет десетилетия бе възстановено и развито на нови начала модерното академично образование по социална работа.

В българската историография също се появи интерес към темата за децата с увреждания и отношението на обществото към тях (Касабова 2013; Kassabova 2011, 2016; Мирчева 2018).

През 2021 г. в Германия бе публикувана книгата „Страдание и несправедливост. Деца и юноши в системата на грижата за хора с увреждания и психиатрията в ГДР и ФРГ (1949 – 1990)“, написана на базата на огромен брой архивни свидетелства, интервюта и теренна работа (Fangerau and all 2021). При невъзможността в едно изследване да се обхванат всички институции, авторският колектив успява да проучи дейността на значителен брой социални домове и клиници от двете страни на границата, прорязваща немското пространство след Втората световна война. Разкриват се условията на живот на децата, отношението на персонала към тях и към техните родители, методите на лечение и терапиите, на които са подложени в домовете. Изследването разкрива картините на страдание и безправие в живота на децата в затворените институции. Основните изводи от книгата показват, че въпреки някои от съществените различия между домовете в първите десетилетия след войната, липсват базисни различия в условията на живот и отношението към децата в ГДР и ФРГ. Съществените подобрения в тази област във ФРГ настъпват във втората половина на 1960-те и 1970-те години. Те водят към промяна в нагласите на обществото и на специалистите към децата с увреждания и към техните родители и утвърждаване на тенденцията към интегриране в образованието и преодоляването на тяхната изолация. Вместо да се изучават и търсят дефицити в развитието на децата, вниманието се насочва към недостатъците на самото общес-

---

¹ Публикацията е в рамките на проект „Европейският Левиатан: Наследството на следвоенната медицина и общото благо“ (Левиатан), финансиран от Европейския научен съвет, програма „Синергия“, РП „Хоризонт 2020“, договор № 854503

тво по отношение на потребностите на децата. Най-важни фактори на промяната са участието на медиите, гражданите и гражданските организации, както и натискът и участието на родителите. Същите фактори, наред с международната подкрепа, постепенно придобиват своята роля и в България след промените.

Книгата „Страдание и несправедливост“ поставя изключително важните въпроси за връзката между политиката към децата, и по-специално към децата с увреждания, и политическата и обществената система. Интерес в това отношение представлява изследването на младата румънска изследователка Лейла Сафта-Зехерия за домовете за деца с увреждания, публикувано също наскоро (Safta-Zecheria 2019). С методите на теренното изследване тя проучва паметта за детската психоневрологична клиника в Сирет и няколко други институции в Румъния. Лейла Сафта-Зехерия се интересува главно от смъртните случаи в тези домове и паметта за тях. Като използва понятието *некрополитика*, въведено от Ачил Мбембе през 2003 г. (Mbembe 2003), авторката анализира некрополитиките по отношение на децата с увреждания и поставя въпроса дали тези (предотвратими) смъртни случаи могат да се приемат като част от престъпленията на комунистическия режим в Румъния. Тя смята, че проблемът отива далеч отвъд границите на комунизма, поради континуитетите в тази политика преди и след този период. Този проблем е свързан със систематичното изключване на децата и хората с увреждания преди и след това. За да може да се мисли за тяхното по-силно интегриране, трябва да се промени обкръжението, което им поставя етикети и създава бариери. Ето защо Лейла Сафта-Зехерия се застъпва за денормализация и денатурализация на класификациите на децата с увреждания, на насилието над тези деца и на некрополитическите практики (Safta-Zecheria 2019).

Двете скорошни публикации за домовете за деца с увреждания в Германия и Румъния във времето на комунистическото управление, показват изключителната актуалност на историческите изследвания и широкия кръг въпроси за обществото, които те докосват. Тези публикации показват също колко е важно за такъв тип изследвания да се привличат както документи на институциите, така и спомени и резултати от теренни изследвания.

Системата на държавните институции за деца с ментални увреждания в България се утвърждава в началото на 1950-те години. Както в областта на науката, така и в практиката се заимства изключително съветският опит. Континуитетът на обществените грижи с

предишния период е прекъснат, но не е напълно изличен. В системата на институциите, както и по отношение на експертите – педагози, психиатри, психолози, продължават да участват за повече или по-кратко време Димитър Кацаров, Никола Шипковенски, Генчо Пиръв, Лидия Стоянова, Руска Пенушлиева, Кирил Петков, Иван Иванов, Иван Бутански, Маргарита Чернева и много други, чрез които се запазва както определена персонална приемственост, така и известен континуитет в научните постановки и нагласи.² Някои от тези специалисти работят в Софийския университет, част от тях са назначени в Детската психоневрологична болница в Павлово, създадена през 1950 г., а други – в практиката на домовете с увреждания. Оттам експертният дискурс, а и практическата дейност също показват определен континуитет.

Книгата на Генчо Пиръв „Детска психология с дефектология“ претърпява няколко издания през 1950-те години и до голяма степен отразява ориентирането на българската наука в тази област (както и на практиката) към съветския модел от времето на късния сталинизъм (Пиръв 1959). От нея е утвърден и терминът „дефектология“. Този модел съществено се отличава от създадените в края на 1920-те и началото на 1930-те години постановки на Лев Виготски в дефектологията, които са изоставени. Въпреки че негови ученици и съратници като Александър Лурия, Мария Певзнер и други продължават работата си в следващите десетилетия, в съветската психология, педагогика и медицина през 1950-те години се налагат методологическите положения, характерни за интерпретациите на учението на Иван Петрович Павлов за висшата нервна дейност. След т. нар. Павловска сесия през 1950 г., възгледите за „брака между физиология и психология“ и особено за използването на условните рефлексии – т. нар. „условно-рефлекторни методи“³ слагат отпечатък както върху изследванията, така и в практиката (Пиръв 1959: 478). Съветската наука хвърля много сили за експериментално изследване на висшата нервна дейност и условните рефлексии при децата с различни степени на увреждане, чийто методи и изводи се усвояват и в българските условия (Пиръв 1959: 478–479). Особено съществено е въвеждането от Мария Певзнер на типологията на децата с уврежда-

---

² Развитието на грижите за деца с увреждания до 1950 г. е предмет на отделно изследване.

³ Условно-рефлекторната методика е разработена от Анатолий Иванов – Смоленский (Вж. още Лубовский 1958).

ния на „възбудим“ или „торпиден“ тип на базата на определянето на подвижността на нервните процеси и преобладаването на процесите на възбуждане или на задържане (Певзнер 1958).

Настоящата статия има за цел да представи основните тенденции в развитието на системата от затворени институции за деца с увреждания чрез примера на двата дома в Благоевградския регион – близо до с. Раздол, Санданско, и с. Дебочица, до границата със Северна Македония. Използвани са също и документи от *Дом № 8* – София, както и от домовете в с. Видраре, Тетевенско и с. Сладък Кладенец, Старозагорско.

Основен източник са документите от архивните фондове на домовете. Те съдържат отчети и годишни планове на ръководството и протоколи на профсъзните организации през 1960-те години. Запазени са и доклади от посещения на инспектори и материали от централно организираното съревнование между социалните домове, както и писма и нареждания от Министерството на народното здраве и социалните грижи и неговите местни подразделения. Не са достъпни или липсват голяма част от съществуващите тогава документи – снимки, досиета, дневници – и инспекторските посещения и проверки през 1960-те години установяват нередовно водена документация и липси на картони на децата и юношите в някои от институциите.⁴ Запазени са кратки спомени на Христо Гешев – инспектор социални грижи към Окръжния съвет – Благоевград.⁵ Най-важната липса е перспективата на самите питомци на домовете. Това е съществена разлика спрямо изследването на домовете в двете германски държави преди 1989 г., където авторите са успели да издирят и интервюират хора, които са пребивавали в тези институции. В съществуващите документи, децата и юношите винаги се разглеждат като обекти. Изключение са спомените на Герасим Богдански, служител, а след това директор на дома в Дебочица и след това в с. Петрово от средата на 1960-те в продължение на около две десетилетия, който прави опит да преодолее тази едностранчивост и да постави въпроси за преживяванията на самите деца в социалните заведения (Богдански 2005).

⁴ ДА – Благоевград, ф. 944, оп. 3, а.е. 419, л. 14.

⁵ ДА Благоевград, Сп № 1131 – Народната памет разказва, Спомени на Христо Д. Гешев – специалист по социалните грижи, за развитието на социалните грижи в Благоевградски окръг от 1951 до 1986 г., 1986 г.

Според утвърдената през 1950-те години в България система на класифициране на децата с проблеми в развитието, те се разпределят в институциите според степента на ментално увреждане.⁶ Децата с най-лека степен на увреждане се насочват към т. нар. помощни училища. Те са на подчинение на Министерството на просветата, като за тях се изработват отделни учебни планове и учебници. За децата с олигофрения, на които според тогавашната терминология е поставена диагноза „имбецили“ или „идиоти“, се създават отделни затворени институции към Министерство на народното здраве и социалните грижи. Попадането на децата с по-тежка степен на увреждане в ресора на здравното министерство води до утвърждаване на т. нар. *медицински модел на работа* – с предимство се отчитат показателите на тяхното физическо състояние и в по-малка степен – техният напредък в развитието, особено в домовете за по-тежките случаи. Така ориентираната предимно към дефицитите, а не към възможностите на децата постановка, се задълбочава и разширява и насочва към търсене на все повече отлики от „нормата“. Тази постановка конструира и втвърдява образа на децата с увреждания преди всичко като различни. Здравното министерство разработва програми за възпитателната работа и за тези домове, според класификацията на децата по степента на увреждане, но тези програми се осъществяват според местните условия и възможности на домовете.

Сред първите институции, освен детската психоневрологична клиника в София (Павлово), е детската болница е в с. Видраре, Тевенско, открита в началото на 1950-те години, впоследствие превърната в дом за деца с увреждания от 3 до 10 години. В следващите години броят на затворените институции в страната нараства на 6 – след Видраре се разкриват домове за деца с увреждания в с. Хаджидимово (днес град Хаджидимово, Гоцеделчевско), Земен, София, с. Драганово (Горнооряховско), Левскиград (Карлово).⁷ Тогава е извършено и райониране, като децата от определени окръзи се настаняват в съответния за географския регион дом. В зависимост от състоянието на децата, района, пола (момичета и момчета) и възрастовата категория (3–10 и 10–18 г.), в първата половина на 1960-те години се определят и съответни места за настаняване, като броят им достига около 25 – 30, от които само два от домовете са в градове, а

⁶ Статията не обхваща системата на грижи и домовете за деца с физически увреждания.

⁷ ДА – София, ф. 1917, оп. 1, а.е. 10, л. 20.

останалите попадат в селски райони, предимно в отдалечени села и в наскоро обособените гранични зони. Самите домове са непосредствено подчинени на отделите за народно здраве и социални грижи към окръжните народни съвети, които периодично инспектират тяхната работа. Тази система от институции за съответните групи деца, според диагнозата за степента на изоставане, пола, възрастта и района, се стабилизира и запазва в общи линии до промените през 1989 г., а и в годините до процеса на деинституционализация.

Категоризиране и райониране на домовете за деца и юноши с душевни недъзи през 1960-те години⁸

	Вид на заведението	Местонахождение	Да обслужва окръзите
1.	Деца от 3–10 г. имбецили	с. Захари Стояново, Русенско	Русе, Силистра, Толбухин ⁹ , Разград, Търговище, Шумен
2.	Деца от 3–10 г. имбецили	с. Искра, Бургаско	Бургас, Ямбол, Хасково, Кърджали, Смолян
3.	Деца от 3–10 г. имбецили	с. Горна Козница ¹⁰ , Кюстендилско	Кюстендил, Благоевград, Перник, София
4.	Деца от 3–10 г. имбецили	с. Кален, Врачанско ¹¹	Враца, Михайловград ¹² , Видин, Плевен, Ловеч
5.	Деца от 3–10 г. имбецили	с. Сладък Кладенец, Старозагорско	Пловдив, Ст. Загора, Габрово, София- град
6.	Деца от 3–10 г. имбецили	с. Медвен, Сливенско	Сливен, Варна, Пазарджик, В. Търново
7.	Момичета от 10 – 18 г. Имбецили	с. Голямо Соколово, Търговищко	Търговище, Шумен, Русе, Варна, Разград, Силистра, Толбухин
8.	Момичета от 10 – 18 г. Имбецили	с. Ровино, Смолянско ¹³	Смолян, Кърджали, Благоевград, Перник, Кюстендил, Софийски, гр. София
9.	Момичета от 10 – 18 г. Имбецили	с. Ябълково, Бургаско ¹⁴	Бургас, Ямбол, Сливен, Хасково, Пазарджик,

⁸ Заповед на МНЗСГ № 679 от 16. 2. 1968 г. за категоризиране и райониране на заведенията за социални грижи, ДА – Благоевград, ф .1066, оп. 1, а.е.1, л. 5-9.

⁹ Дн. Област Добрич.

¹⁰ Село Горна Козница, не е съвсем на границата. Домът е закрит, но е трансформиран като тип защитено жилище в гр. Бобов дол.

¹¹ Село Кален, домът е открит през 1961г.

¹² Днес област Монтана.

¹³ Ровина, на границата с Гърция.

¹⁴ Село Ябълково, на границата с Турция.

			Пловдив, Ст. Загора
10.	Момчета от 10 – 18 г. Имбецили	с. Илаков рът, ¹⁵ В. Търновско	Видин, Габрово, Плевен, Ловеч, Враца, Михай- ловград, Търново
11.	Момчета от 10 – 18 г. Имбецили	Берковица	Михайловград, Видин, Враца, Ловеч, Смолян, Кърджали, Хасково
12.	Момчета от 10 – 18 г. Имбецили	с. Ветрен, Силистрен- ско ¹⁶	Силистра, Русе, Толбу- хин, Варна, Разград, Шумен, Търговище
13.	Момчета от 10 – 18 г. Имбецили	Дом № 8, София	София – град, София, Перник, Кюстендил, Благоевград, Пловдив, Пазарджик
14.	Момчета от 10 – 18 г. Имбецили	с. Любеново, Плевен- ско	Плевен, Габрово, Търно- во, Ст. Загора, Бургас, Сливен, Ямбол
15.	Деца от 3–10 години, идиотия	с. Видраре, Плевенс- ко ¹⁷	София, София – град, В. Търново, Ловеч, Кър- джали, Габрово
16.	Деца от 3–10 години, идиотия	с. Гомотарци, Видин- ско ¹⁸	Видин, Михайловград, Враца, Плевен, Русе, Търговище, Шумен
17.	Деца от 3–10 години, идиотия	с. Дъбочица ¹⁹ , Благо- евградско	Благоевград, Кюстендил Пазарджик, Смолян, Перник
18.	Деца от 3–10 години, идиотия	с. Крушаре, Толбу- хинско	Толбухин, Силистра, Разград, Варна
19.	Деца от 3–10 години, идиотия	с. Факия, Бургаско ²⁰	Бургас, Ст. Загора, Ям- бол, Сливен, Пловдив, Хасково
20.	Момчета от 10–18 години, идиотия	с. Добромирци, Кър- джалийско	Кърджали, Смолян, Бургас, Ямбол, Сливен, Ст. Загора, Пловдив,

¹⁵ Домът в с. Илаков път е открит през 1956 – 1959 г.

¹⁶ Село Ветрен, Силистренско, край р. Дунав.

¹⁷ Село Видраре, Тетевенско. От 1950 г. част от сградата на болницата е преотстъпена за „Дом за деца с тежки телесни недъзи“. Домът е с капацитет 120 деца. В дома работят главно местни кадри.

¹⁸ Село Гомотарци, разположено на река Дунав, 15 км от Видин. Домът е създаден 1963 г.

¹⁹ Село Дъбочица (Дебочица), кметство Падеж, община Благоевград, на границата с Македония, в сграда на бивша гранична заграда. По-късно домът е преместен в с. Петрово, Петричко, на 6 км от границата с Гърция.

²⁰ Село Факия 17 км от границата с Турция, сега съществува като дом за възрастни с увреждания.

			Пазарджик
21.	Момичета от 10–18 години, идиотия	с. Воден, Хасковско	Хасково, Варна, Толбухин, Русе, Силистра, Разград, В. Търново, Шумен, Търговище, Габрово
22.	Момичета от 10–18 години, идиотия	с. Насалевци, Пернишко ²¹	Перник, Благоевград, Кюстендил, София, София – град, Враца, Видин, Михайловград, Плевен, Ловеч
23.	Момичета от 10–18 години, идиотия	с. Раброво, Видинско ²²	Окръзите от Северна България
24.	Момчета от 10–18 години, идиотия	с. Раздол ²³ , Благоевградско	Окръзите от Южна България
25.	II. Домове за деца и юноши с тежки телесни недъзи – Деца 3–18 г. съотв. 12–18 г.	Луковит Карлово	От цялата страна От цялата страна

От началото на 1960-те години голяма част от диагностичната и разпределителна дейност на децата за домовете в страната се централизира в Специализираната детска болница в с. Бузовград, Казанлъшко, която се разкрива за тази цел. В нея се изпращат след раждането им децата с увреждания от страната. Оттам, след като навършат тригодишна възраст, те се насочват към съответните домове според пола и степента на увреждане.

Изградената система на държавни грижи, както и нагласите към децата, които се утвърждават сред специалистите, допринасят за тенденцията към тяхната изолация от обществото и другите деца. От ранното си детство и настаняването в детската болница в Бузовград, те попадат в един затворен цикъл от институции, откъдето вероятността да излязат намалява с напредването на възрастта, докато се озоват в домовете за възрастни с увреждания.

Разрастването на системата от домове се дължи на няколко фактора. Социалните последици от форсираната индустриализация и колективизацията на селското стопанство разрушават семейните

²¹ Село Насалевци, Трънско, разположено на самата граница с Югославия (дн. граница със Сърбия).

²² Село Раброво, разположено край р. Дунав.

²³ Село Раздол, разположено край границата. Домът е далеч от селото, в сградата на бивша гранична заграда.

стопанства и правят по-трудно отглеждането на децата с увреждания в семействата. В системата на социалните грижи се стига до свръхинституционализация и поради това, че властта дава предимство на колективното възпитание и въздействие над семейната среда. С разкриването на социални домове в гранични райони и отдалечени села, властта се стреми да създаде в тях допълнителна заетост и се опитва да компенсира последиците от тяхното бързо обезлюдяване.

Разполагането на домовете за деца с увреждания, и особено за тези с по-тежки проблеми в малки села по периферията на страната, има своите негативни последици не само за децата и техните родители, но и за самото общество. В условията на „тоталитарната матрица на еднаквостта“, властта не търси начини да интегрира тези деца и ги скрива далеч от очите на обществото. Участието на децата и юношите с увреждания в трудови дейности също не създава форми на комуникация. Изоляцията не позволява да се изградят умения у обществото да приема, цени и общува с децата с увреждания (Касабова 2016: 11–32).

През 1951 г. в Министерството на народното здраве и социалните грижи е изработен правилник за организацията и ръководството на заведенията за социални грижи, който поставя определени изисквания за воденето на тяхната документация. Въведена е книга за характеристика на възпитаниците, планове и резултати от работата с тях. За воденето на документацията за децата е даден е и образец за планиране на индивидуалната работа и нейното отчитане. Дадена е таблица – пример за изработване на такъв тримесечен план: момче с име Иван Дончев Китанов, 15 годишен, да се научи сам да си мие ръцете, да усвои навика да се храни с лъжица, да копае правилно с бел, да се научи да чисти върбови пръчки, правилно да изговаря звука „р“, да усвои броенето до 10.²⁴ Разработени са и класификации и общи характеристики на развитието на децата с увреждания и техния емоционален свят, както и препоръки за възпитателната работа. В тях се подчертава, че възпитанието им не може да се построи върху чувството на страх, а само на доверие към възпитателите.²⁵ Специално място в документацията се отделя на трудовите възможности на децата – както и в примерния план (да копае с бел, да чисти пръчки). Тук се изтъква, че децата със забаве-

²⁴ ДА – София, ф. 1917, оп. 1, а.е. 13, л. 6 – образец.

²⁵ ДА – София, ф. 1917, оп. 1, а.е. 13, л. 26.

но развитие имат специфична склонност към монотонен труд – „наклонност към механичност, еднообразие и ограниченост на духовния живот дава възможност да изпълнява и най-скучните операции за нормалните трудещи се.“ Подчертава се, че „[...] Тук навикът замества всичко [...]“ И още: „Обикновено слабоумните са издръжливи, непридирчиви, работоспособни и при правилна постановка на техния труд могат до известна степен да посрещат разходите, които се правят за тяхната издръжка.“²⁶

От тази „специфика“ се извежда и заключението, че в институциите е подходящо да се развие пресовото производство като еднообразна механична работа. Това води и до широкото разпространение на работилниците за копчета, кабари и други изделия в домовете за деца и юноши с увреждания. „Пресовото производство е нововъведение за трудовата работа с тежко изостаналите в умственото си развитие юноши“, където те се учат да извършват автоматично, с постигане на пълна автоматизация.²⁷ Въвеждането и разпространението на пресовото производство в домовете е ръководено от търсенето на подходяща индустриална трудова заетост, а не от терапевтични мотиви, които биха могли да допринесат за детско-юношеското физическо и интелектуално развитие.

През октомври 1957 г. за служителите от домовете е организирана конференция и курс за квалификация с лекции за спецификата на работата с децата с увреждания. През следващата година 1958 г. в Министерството е изработена проектопрограма за режима, трудово-възпитателната и учебната работа в домовете за деца с „тежки телесни и душевни недъзи“.²⁸ В началото на ноември 1959 г. Министерството на народното здраве и социалните грижи организира съвещание за отчитане на резултатите от приложението на проектопрограмата и за повишаване на квалификацията на тези служители.²⁹ Участват ръководители на домове, инспектори по социални грижи, възпитатели, лекари и медицински сестри. Акцентът е поставен върху надзора над децата, върху ограмотяването им и трудовите дейности. Дискутират се широк кръг теми – възпитателната работа и общуването с децата и между тях, дисциплинарните възпитателни мерки и наказания, емоционалният живот на децата и чувството за

²⁶ ДА – София, ф. 1917, оп. 1, а.е. 13, л. 36.

²⁷ Пак там, л. 39.

²⁸ Пак там, л. 3-4.

²⁹ Пак там, л. 1.

срам у тях. Запазените доклади от съвещанието дават възможност да се открият методологическите постановки и нагласите сред психолозите, педагозите и лекарите към децата в края на 1950-те и началото на 1960-те години. В доклада си за методите на психопедагогическото изследване на децата, Руска Пенушлиева, психоложка от Детската психоневрологична болница в София, изтъква значението на психологическото наблюдение. Тя подчертава важността на условно-рефлекторната методика, разработена от учениците на Ив. П. Павлов (Николай Красногорски, Анатолий Иванов-Смоленски), както и необходимостта от изучаване на продуктите от дейността на детето – рисунки, произведения от моделиране.³⁰ Психоложката противопоставя тези качествени методи на диагностика „на буржоазния метод на тестовете“, цитирайки решението на постановлението на ЦК на ВКП от 4 юли 1936 г. „За педологическите извращения в НАРКОМПРОС“. В практиката се въвеждат показателите за нервно-психично развитие на децата, въведени от съветския психофизиолог Николай Щелованов.³¹ Като цяло Министерството ориентира работата с децата с увреждания към съветските възпитателни модели и препоръчва съветската литература по тези въпроси.³²

В част от материалите от съвещанието господства нагласата на преден план да се изтъква „различността“ на децата, като се извеждат особеностите не само в умственото развитие, но също и във физическите им данни, в чертите на характера, в чувствителността и емоционалния им свят. Наред с тази нагласа, в материалите се изразява и мнението, че те се развиват „по законите на психическото развитие на нормалния човек, само че бавно, или много бавно“³³. И двете нагласи са ориентирани към „нормата“ и допринасят за втвърдяване на нейните показатели. В разработения проект за методически указания и програма за режима, корекционната, учебната и тру-

³⁰ Пак там, л. 66.

³¹ Николай Матвеевич Щелованов (1892 – 1984) е един от изтъкнатите съветски психофизиолози, рефлексолози, психолози, изучаващ висшата нервна дейност на децата в ранна детска възраст.

³² ДА – София, ф. 1917, оп. 1, а.е. 13, л. 61. Препоръчва се „да се изучи педагогиката на Есипов и Гончаров, на Каиров, методите по аритметика на Снигириков, Чекмаров, Пчелко, Попова, по естествознание на Скаткин, по история на Карцов, по езиковедство на Сталин“. Посочва се, че Министерството ще следи излизащите книги по олигофрения в СССР и ще се старее да ги направи достояние на възпитателите.

³³ ДА – София, Ф. 1917, оп. 1, а.е. 13, л. 54.

довата работа в домовете за деца и юноши с тежки телесни и душевни недъзи, се изгражда един обобщен образ на емоционалния свят на децата. Поставен е акцент върху спецификата: при тях най-продължителни и ярки са радостните чувства, предизвикани от играчки, от вкус, от музика и от сърдечно отношение: те изпитват и чувства на силен страх, например, когато чуят силен вик. Подчертано е значението на социалните им качества и способността за дълбоки чувства на благодарност и признателност, както и на състрадание.³⁴ Тези обобщени характеристики са в духа на идеята за „различност“ на децата с увреждания, но са сред малкото, които не са базирани върху изброяването на дефицити в развитието на децата.

В търсенето на „различността“ и отклоненията от „нормата“ в експертния дискурс за децата с увреждания в следващите години съществена роля играят физико-антропологичните изследвания на децата с увреждания под ръководството на Стефан Мутафов³⁵. Той измерва различни физически параметри като ръст, тегло, обиколка на гърдите, сила на отделните ръце, капацитет на белите дробове, настъпване на пубертет, форма на черепа, на ушите, на носа, на ноздрите и други показатели при 1315 деца „олигофрени“ – „дебили“ в помощни училища и помощни детски градини в София и страната и „имбецили и идиоти“ – в домовете за социални грижи (Мутафов 1968). Публикуваните данни от тези изследвания са представени в многобройни графики, разпределени според степента на увреждане и съпоставени с „нормата“. „Колкото по-изразена е умствената изостаналост на олигофрените, толкова по-лошо е тяхното физическо развитие и дееспособност и по-значителни са отклоненията от нормата при вариациите на отделните части на тялото“ – пише Мутафов (Мутафов 1968: 123).

Мащабите на тези физико-антропологически изследвания, извършени през 1960-те години в институциите за деца с увреждания

---

³⁴ ДА – София, ф. 1917, оп. 1, а.е. 13, л. 26. За съжаление, не са посочени авторите на тези разработки и програми.

³⁵ Стефан Мутафов (1925–2010), невролог и представител на физическата антропология, от 1960-те години се занимава с физико-антропологични измервания на децата с увреждания и т. нар. „олигофренологични изследвания“. От 1973 г. завежда сектор „Дефектология“ към катедрата по педагогика в Софийския университет. Автор на: „Клинични форми на олигофренията“ (1992), „Психофизически особености на децата с аномалии“ (1982), „Общопедагогическа и дефектологична деонтология“ (1992, 1996), „Черепът на човека в медико-антропологичен аспект“ (1984) и др.

също показват силната тенденция към открояване на различията и затвърждаване на определени показатели. Тези изследвания още повече затвърждават стигмата и допринасят за изолирането на децата и юношите.

Установяването на системата на затворената грижа за деца с увреждания като мрежа от откъснати от големите центрове и комуникации домове създава редица бариери. Тя е пречка също за набирането на квалифициран персонал, снабдяването с необходимите продукти и оборудване. В граничните зони за сгради на тези домове често са определени постройки на бивши гранични застави, които не са пригодени за целите на работа с деца и юноши с увреждания. В тях липсват улеснения за персонала и за децата. Сградите не са добре водоснабдени, тоалетните са външни, има проблеми с електрозахранването, отоплението и осветлението.

В някои публикации тази отдалеченост се оправдава с необходимостта за децата с увреждания да се осигури спокойствие далеч от напрежението и шума на населените места. Към това се добавя и друго едно обяснение, което още повече стигматизира децата и юношите, особено от мъжки пол: през 1950-те и 1960-те години сред специалистите психиатри, юристи и педагози се поддържа мнението, че „олигофрените“ дават по-висока престъпност (Пиръов 1959: 466) и са склонни към извършване на кражби, насилия и други деяния, „поради съчетанието между умствена изостаналост и характерова непълноценност“ (Шаранков 1968: 23). Като превантивно средство срещу противообществените прояви, специалистите виждат „настаняването в специални медико-педагогически училища и включване в подходящ трудов колектив“ (Коларова, Щърбанов 1968: 39 – 48).³⁶ Един от най-изтъкнатите психиатри – проф. Никола Шипковенски – също поддържа тази теза и през 1962 година публикува на немски език книга по тази тема (Schipkowenski 1962). Така към другите мотиви за пространствената откъснатост на домовете, се прибавя и стигматизирането на юношите с увреждания като обществено опасни и съображенията на по-сигурния социален контрол.

---

³⁶ Според авторката, която цитира и други изследвания, най-склонни към противообществени прояви са младежите с тежка дебилност и лека имбецилност. По въпроса през 1954 г. се изказва и изтъкнатият психиатър проф. Никола Шипковенски, който е автор на книга по тази тема.

Пространствена изолираност на домовете и раздяла със семейството

В своето интервю бившият директор на дома в Дебочица, Герасим Богдански, подчертава болезнената раздяла на родителите, които по различни причини оставят детето си в такъв дом (Богдански 2005). Той стига до извода, че не родителите изоставят децата си, а по-скоро родителите са били изоставени от обществото.

В архива на домовете в Раздол и Дебочица няма съхранени писма на родители и близки, макар че такава кореспонденция с персонала е поддържана (Богдански 2005). Писма на майки, сестри, бащи, макар и не много на брой до ръководството на домовете, са запазени за дома в с. Видраре и в *Дом № 8* – София. Тези писма са извънредно ценни, защото дават представа за условията на живот, причините за настаняването в дома, както и чувствата на близките. За много от тези хора писането на писма не е обичайно занимание и общуването с далечните институции им създава трудности.

В повечето случаи причина за настаняването в дома е тежка семейна ситуация: болест или смърт на един от родителите или близките. Роднините изтъкват невъзможността да се грижат за детето си и същевременно да продължат да работят.³⁷ В друг подобен казус, на семейството също се налага да прибегне до дома, защото майката и бабата, които гледали детето, се разболяли.³⁸ И в още случаи смъртта на майката е причината близките да търсят помощ за настаняване на дете в дома във Видраре.³⁹ Родителите и близките обаче продължават да се тревожат и искат сведения за детето.

Натиск върху близките за даване на децата в институция оказва и централното разпореждане за даване на отпуск за гледане на болен, с което се забранява да се издава болничен лист за гледане на хронично болен, когато може да се осигури лечение в стационарно звено, но той и семейството му се откажат от него.⁴⁰ Така родителите се принуждават да търсят възможността за настаняване на детето им в дом при невъзможността да ползват платен отпуск.

В някои случаи родители и близки дори не знаят къде се намират децата им и пишат до различни домове, за да разберат каква е

³⁷ ДА – София, ф. 1913, оп. 1., а.е. 1, л. 45 – заявление от родители до дома в с. Видраре.

³⁸ ДА – София, ф. 1913, оп. 1, а.е. 2, л. 24.

³⁹ ДА – София, ф. 1913, оп. 1, а.е. 2, л. 66, л. 87.

⁴⁰ ДА – София, ф. 1917, оп. 1, а.е. 12, л. 64 – 23. 07. 1966 г.

съдбата им.⁴¹ Баща от Русе пита дали се подобрява детето му и моли: „Дано ми отговорите“.⁴² От *Дом № 8* в София успокояват брата на едно от момчетата в дома, че той се чувства добре: „Брат ви се научи да обслужва добре дойни крави, може да дои и стана добър работник. Ние му заплащаме трудово възнаграждение, което той спестява.“⁴³

Има и случаи, в които близките се опитват да върнат детето или юношата в семейството. Тежка семейна ситуация принуждава роднините да издирват своя близък, за да допринесе с труда си за семейната издръжка: „На 1. т.м. са откарали брат ми Димитър Н. Димитров от Созопол за някакъв дом. Питяхме в с. Земен, Радомирско, но от там ни отговориха, че там било дом за девойки, а Вашият – дом за юноши. Молбата на цялото ни семейство е, ако Митко е при вас, веднага да ни го изпратите в Созопол, ако не можете да го изпратите, пишете ни по какъв начин да си го вземем. Ние сме три деца, останали сме без баща вече три години и Митко малко или много ходи да работи на хората и донасяше на ден по малко пари в къщи поне за хляб, а сега ни е много мъчно без него. Моля Ви се веднага го пратете, той сам ще си дойде“.⁴⁴

Пространствената отдалеченост затруднява връзките със семействата, особено в граничните зони. Посещенията не са изключени, но на практика са силно ограничени. При тази изолираност на институциите са стигматизирани не само децата, но и техните близки и родители. Някои от родителите дори се притесняват да получават писмата от социалните домове на адреси, където връзката с дома за деца с увреждания може да стане обществено достояние (Богдански 2005). Утвърдените диагнози съдействат за т.нар. *епистемологична несправедливост*, при която обществото не „чува“ децата и техните родители. Най-зле се отразява тази пространствената изолираност на самите деца, както и на връзката с родителите им. Днес тя се смята за една от формите на дискриминация. Изолацията прави децата невидими в публичното пространство и обезкуражава роди-

---

⁴¹ Пак там, л. 56 – Младо момиче издирва сестрата си чрез писмо от септември 1964 г. Детето е родено през 1963 г., но семейството не знае къде се намира. Бащата избягвал да говори за детето, но наскоро починал. Семейството е в окаяно положение, но тя търси момиченцето в различни домове в страната. От дома във Видраре ѝ отговарят, че детето е настанено в дома в Земен.

⁴² Пак там, л. 41.

⁴³ ДА – София, ф. 1917, оп. 1, а.е. 16, л. 237 – писмо от януари 1961 г.

⁴⁴ Пак там, л. 200 – писмо от март 1961 г.

телите да поддържат тясна връзка с домовете и децата. Тя обгръща живота на децата и юношите с мълчание и принуждава родителите и близките често пъти да изпитват чувства на неудобство и вина в обществото.

Не само в живота на децата с увреждания в домовете, но и в случай на смърт, пространствената откъснатост се изправя като трудно преодолимо препятствие за близките. Инструкцията до ръководството на домовете за такива случаи предвижда изпращане на телеграма до родителите или близките и им нарежда: „Съобщете телеграфически ще дойдете ли да го вземете или ние ще извършим погребението. Ако идвате, вземете ковчег. Пътя – трудно проходим“.⁴⁵

Материални условия и персонал в домовете за деца с увреждания в Раздол и Дебочица

Домовете за деца в селата Раздол и Дебочица през 1960-те години са две от петте социални институции в Благоевградски окръг, подчинени на Министерството на народното здраве и социални грижи (респ. на отделите към народните съвети), наред с дома за стари хора в Разлог, учебно-производственото предприятие „Труд“ в Банско и дома за лежащи възрастни в с. Драглище, Разложко, с общо около 500 – 600 души, настанени в тях.

И двете социални институции за деца с увреждания се намират в граничната зона, в помещения на бивши гранични застави. Граничната зона е строго охранявана ивица до около 30 км от границата, създадена в условията на Студената война в началото на 1950-те години във връзка с горянското движение и колективизацията. Местните жители получават постоянни отрити листове, а за външни лица се изисква специално разрешение (Груев 2009: 227 – 228).

От 1963 г. насетне по министерско разпореждане се провежда преглед за най-добро социално заведение по 10 показателя, включващи организацията, материалната база, отчетността, медицинското обслужване, общата и личната хигиена и вида на домуващите, храна и хранене, дейност на възпитателите, спомагателни стопанства и работилници, както и културно-просветна дейност с домуващите и персонала.⁴⁶ В следващите години домът в с. Дебочица се класира на първо място в Благоевградски окръг, а домът в с. Раздол – на

⁴⁵ ДА – Благоевград, ф. 944, оп. 3, а.е. 419, л. 49а.

⁴⁶ ДА – Благоевград, Ф. 944, оп.3, а.е.419, л.32.

последно от петте социални заведения в окръга. Съпоставянето на опита на двата дома – в Раздол и в Дебочица – може да помогне да се очертаят границите, в които се движат грижите за децата с увреждания през 1960-те години от социалните институции, разположени в граничните зони.

Домовете в с. Раздол и с. Дебочица през 1966 г.

Дом	Дебочица	Студената вода 1	Студената вода 2	Общо
Брой общо деца	74	105	101	280
Брой деца с епилепсия	17	17	20	54
Смъртни случаи	Не (през 1967 г. –2)	2	7 (bronхопневмония)	9
Санитари	Непосочен	40		
Сестри	Непосочен	7		

Домът в с. Раздол разполага с две сгради – едната е предназначена за момичета над 18 г. с психични отклонения (около 135), а другата – за момчета от 10 – 18 г. с тежка степен на изостаналост (около 100). Сградите са на около половин километър отдалечени една от друга и на няколко километра от селото. „Районът представлява естествени тревни площи с дървесни насаждения по склоновете. Съществуващите пътеки за комуникация между отделните сгради и битови помещения не са добре благоустроени за зимния сезон – изравняване, насипване сгурия, електрическо осветление“ – съобщава инспекторът по социални грижи Христо Гешев при посещенията си в края на януари 1966 г.⁴⁷ И продължава: „[...] Не е осигурено дворно осветление“.⁴⁸ Материалните условия създават допълнителни затруднения: сутрешното измиване „става в приспособени помещения с чешми и корита. Поенето на вода става с дамаджани, но чашите са недостатъчни“.⁴⁹

⁴⁷ ДА – Благоевград, ф. 944, оп. 3, а.е. 419, л. 21

⁴⁸ Пак там.

⁴⁹ ДА – Благоевград, ф. 944, оп. 3, а.е. 419, л. 21

Броят на леглата в дома е между 200 и 240.⁵⁰ В дома се изпращат момчета, навършили 10 години, както и деца от други домове – например от *Дом № 8*, за които там е преценено, че степента на увреждане им е по-тежка от предвидената за дома, и с това се затруднява работата на персонала.⁵¹ 27 от децата и младежите са болни от епилепсия.

Персоналът се състои от 6 – 8 сестри и 40 – 45 санитарни, които работят на смени. Домът разполага също и с $\frac{1}{4}$ лекарска длъжност, която се обслужва от местния участъков лекар. Настаняване в болнични заведения става само по изключение и това е една от причините за смъртните случаи в заведението.

Санитарите се назначават от местните жители, а сестрите се изпращат по разпределение след завършване на сестринско образование. Сестрите водят голяма част от документацията: досиета и дневници за здравето на децата – в тях се отразяват епилептични припадъци, извършени медицински манипулации и раздаване на медикаменти, както и месечните неразположения на момичетата. Назначен е и по един възпитател/ възпитателка.

Към Министерството се организират краткосрочни курсове за сестрите. Например през юни 1966 г. в с. Медвен, Сливенско, се организира двуседмичен курс за квалификация, който е задължителен за възпитателите. Според план-програмата за квалификацията на възпитателите от домовете за деца с душевни недъзи се предвиждат общо 70 часа с лекции по олигофренопедагогика, олигофренопсихология, организация на обучението на дълбоко изостанали в умствено отношение, методики на специалните предмети, изучавани в ДДЮДН, анатоомофизиологични данни за дейността на мозъка и кратко изложение на учението на Иван Петрович Павлов за висшата нервна дейност, психопатология и лекция за интелектуално мнестичните отклонения при олигофрения – нейните причини, видове и профилактика.⁵²

Сестрите от Раздол и Дебочица участват и в по-краткосрочни форми на обучение. Санитарни и сестри в домовете работят под голямо напрежение, тъй като част от децата са на легло и често пъти при проверките се отчита, че персоналът не може да смогва.

⁵⁰ ДА – Благоевград, ф. 1066, оп. 1, а.е. 2, л.13 – според отчета на управителя в началото на 1968 г. броят на леглата е 211, а в края – 236.

⁵¹ ДА – София, ф. 1917, оп. 1, а.е. 2, л. 3.

⁵² ДА – София, ф. 1917, оп. 1, а.е. 12, л. 32, 53.

Въпреки изолираността на социалните институции, въпросите на идеологическата индоктринация на служителите заемат съществен дял в отчетите и в протоколите от проверките. Редовно се изнасят политинформации за международното положение, за партийните решения и документи – доклади пред пленуми и конгреси на БКП.⁵³ През 1964 г. в Раздол е организиран кръжок по история на БКП.⁵⁴ В първата половина на 1960-те години се разгръща движението на т. нар. „бригади за комунистически труд“.⁵⁵ При проверките ръководителят на дома е критикуван, че не е подготвил лични обещания на персонала, борещ се за звания „ударник на комунистическия труд“ и не се отчитат съответните постижения и слабости.⁵⁶ Служителите са подложени и на допълнително натоварване с работа в стопанството на дома по различни поводи и в чест на празниците.

Пропагандата приобщава персонала към идеологическия климат на трудови съревнования и отличия в условията на решенията на Осмия конгрес на БКП, който приема курс към построяване на основите на комунизма. Тази политическа реторика, ориентирана към бърз обществен прогрес, показни резултати и пропагандните образи, контрастира със ситуацията в социалните заведения и допълнително допринася за тяхната невидимост.

Освен кратките курсове за квалификация към Министерството, и конференциите, на които са изпращани представители, професионалните контакти са твърде ограничени. Сведения за такива връзки почти липсват. Една форма на контакти е т. нар. „обмяна на опит“ между социалните домове, но в тях професионалното общуване често пъти е заменено от неформални празненства на откъснатите за дълго от света служители. Затова зачестилите взаимни гостувания са критикувани от Министерството, заради това, че „тези посещения завършват с веселия, които траят до късно през нощта, а това безпокои домуващите“. Забранява се и употребата на алкохол при тези

---

⁵³ ДА – Благоевград, ф. 1066, оп. 1, а.е. 8, л. 36 – доклади и проекторешения на профорганизацията при дома.

⁵⁴ Пак там, л.33.

⁵⁵ Движението за комунистически труд започва в СССР през 1958 г. като форма на насърчение и съревнование между различни трудови звена и заглъхва в края на 1960-те години. То е свързано с възприемането на курса на КПСС към изграждане на основите на комунизма до 1980 г.

⁵⁶ ДА – Благоевград, ф. 944, оп. 3, а.е. 419, л. 6 – 14.07.1965 г.

гостувания и се изисква Министерството да бъде предварително информирано за тях.⁵⁷

Резултатите от проверките съдържат множество критични бележки и препоръки по отношение на общото здравословно състояние на децата:

„В сградата на момчетата се намериха лежащи от тях нападнати от мухи, на едното от тях не се прави редовно превръзка. На спалните помещения на същите деца няма мрежи на прозорците. На друго момче се констатираха дълбоки рани на единия крайник, непревръзан. На много от момчетата има рани по лицето, без да са взети никакви мерки за лечение. На някои от момчетата се намериха нокти на ръцете и краката“.⁵⁸

Доколкото момчетата и момичетата в институцията разполагат с лични вещи и минимално лично пространство, то проверките установяват, че „нишите“ на момчетата са разхвърляни, а шкафчета на момичетата – разнебитени.⁵⁹ Често пъти децата не разполагат и със собствено легло, а се налага да спят по две на легло.

„Да се извърши незабавно пръскане на картофите с препарати“⁶⁰: Трудово стопанство, работилници и трудотерапия

Най-много препоръки и най-голямо място се отделя на трудовата дейност – на нейната организация и резултати.

Трудовата дейност в социалните институции заема централно място както в отчетите на ръководството, така и при проверките и препоръките за социалните домове. Подготовката за нея е в центъра и при възпитателната работа: на нея се отдава равностойно място, наред с възпитанието на битови навици (както в предвидения план храненето с лъжица върви паралелно с научаването да се копае с лопата).

От началото на 1950-те години с решение на Министерския съвет към всички социални домове в страната се разкриват трудови стопанства.⁶¹ Вниманието е насочено както към материалните условия за производство – складове, работилници, техника, материали,

⁵⁷ Пак там, л. 10 – писмо от началник управление Ж. Коева от 20.7. 1966 г.

⁵⁸ ДА – Благоевград, ф. 944, оп. 3, а.е. 419, л. 14.

⁵⁹ Пак там, л. 19, Проверка на дома от 19 април 1966 г.

⁶⁰ Пак там, л. 16.

⁶¹ Решение на Министерския съвет № 666 от март 1953 г.

така и към резултатите и реализацията на продукцията. Ръководителите са критикувани, че не са разкрити нови сектори на работа и производства. „По настояване на др. Гешев, инспектор при отдел НЗСГ Благоевград, трябва да се разкрият и други трудови дейности – плетене на мрежа, правене на капачки за машинно затваряне на бутилки, но това не се е направило“⁶² – казва в наставленията за дома в Раздол. Препоръчва се да се увеличи броят на свинете и кокошките в стопанството на дома. Посочва се, че в селското стопанство работят 15 домуващи, но реколтата е повредена от градушките, добивите са се понижали. Препоръчва се да се извърши незабавно пръскане на картофите с препарати. Отчетите за стопанските подобрения са по-подробни: „Към свинарника има направено торище“; „Разкрита е работилница за кабари. Добре е подредена и устроена шивашката работилница“; „Има работни групи от домуващи за работа в селското стопанство, работилници и домакинска работа“;⁶³ „Домуващите са разпределени за кърпене и гладене на бельото, в производството на тютюн, габари и отглеждане на животни. 14 души работят в работилницата за габари, даващи годна продукция за пазара“.⁶⁴ През 1964 г. се отчита производството на 60 000 кабари и се препоръчва още няколко момчета да се присъединят към работещите в работилницата за кабари.⁶⁵ За да се разшири производството, се предвижда възможността капачките от консервените буркани от кухнята да се събират и ламарината им да се използва за производството на кабари.

В Раздол, както и в другите домове (с изключение на Дебочица, където децата са малки), са изградени стопанства за тютюн, картофи, свинарници, кокошарници, работилници, шивачници. Децата, юношите и девойките са разпределени в пет групи, четири от тях работят в отделните стопанства, а в една от тях са обособени неработоспособните.

На „домуващите“ деца, младежи и девойки се гледа като на „трудова резерв“, но наред с това тук няма запазени сведения за препоръки и мерки за охрана на труда им и предпазването им от трудови злополуки. Не са запазени и данни за трудови възнаграждения, за каквито се посочва в документите например в *Дом № 8* в София,

⁶² Пак там, л.22; ДА – Благоевград, СП № 1131.

⁶³ Пак там, л. 13, 17 – 25 юни 1965 г.

⁶⁴ ДА – Благоевград, Ф. 1066, оп.1, а.е.2, л.22.

⁶⁵ ДА – Благоевград, Ф. 944, оп.3, а.е. 419, л. 13

въпреки че инспекторът Христо Гешев споменава за такива възнаграждения в спомените. Възможно е, те да са били въведени покъсно.

От началото на 1960-те години за трудовата дейност в социалните институции Министерството въвежда термина „трудотерапия“. Инспекторът Христо Гешев обобщава в спомените си: „трудовата терапия в домовете в Разлог, Долно Драглище и Раздол [...] не само осмисля живота на настанените в тях лица, но, съчетана с медицинската рехабилитация, има и икономическа ефективност. В нея са обхванати около 30% от настанените лица, които се включват в спомагателните земеделски и животновъдни стопанства, птицевъдство, производство на стенни кабъри, тъчене, шев и бродерия. Във всички домове има формирани бригади от домуващи, които се включват в битовото обслужване и подържането на текуща хигиена.“⁶⁶ В отчетите, както и в протоколите от проверките, не се посочва постигнатият терапевтичен ефект за децата и юношите. Също така не се описва режимът на труд и почивка и продължителността на работното време, което в работилниците в *Дом № 8* в София е 6 часа.

Корекционна дейност: образователна и възпитателна работа с децата

За Дома в Раздол не са запазени сведения за възпитателна и образователна работа, както и данни са напредък в развитието на момчетата. Напротив, при проверката се отчита, че „...децата са поставени в нехигиенична и некултурна обстановка без опит за занимания в много тясно помещение. Три от тези 101 деца работят в кухнята, 30 деца могат да се хранят сами. Останалите биват обслужвани битово от персонала, което поглъща цялата му дейност. Обща слабост в наблюдението на болните е липса на динамично и цялостно проследяване на състоянието им, неотчитане етапите в развитието им...“⁶⁷ Там превес е даден на трудовата ефективност. От документите не става ясно дали Министерството на Народно здраве и социални грижи е разработило учебни планове за деца с тежка степен на увреждане във възрастовата група 10 – 18 г., каквито има за децата с по-леките степени. Такива сведения за конкретни мерки за напредъка на децата има за дома в Дебочица, а също и за други до-

⁶⁶ ДА – Благоевград, СП № 1131, л.6.

⁶⁷ ДА – Благоевград, ф. 944, оп. 3, а.е. 419, л. 29.

мове – Дом № 8 в София, както и за дома в с. Сладък кладенец, Старозагорско. Момчетата от Дом № 8 посещават кино, мачове, ходят на летуване и на екскурзии. Домът за деца от 3 до 10 г. в с. Сладък Кладенец, който през 1968 г. е определен за експериментална база на МНЗСГ, се посещава и от чуждестранни делегации.⁶⁸ Предвижда се поддържане на връзка с подобно детско заведение в Полша по методически въпроси, а за децата се организират спортни празници, рецитали и състезания.⁶⁹

Въпреки пространствената изолираност на дома за деца от 3 до 10 години в с. Дебочица – „[...] пътят е със силнопресечени местности и става непроходим през зимните месеци [...]“⁷⁰ на напредъка в развитието на децата се отделя значително място. Проверката през 1964 г. установява, че занималнята е добре уредена и с „образцов вид“. Има помагала, пособия и играчки, голяма част изработени със собствени сили.⁷¹ Отчита се, че група от десет деца с преход към погорна степен /имбецили/ се обучават от възпитателката с игри.⁷² През следващата 1965 г. инспекторите отново оценяват положително работата на възпитателката, която води отчет на напредъка, постигнат при децата.⁷³ Голяма част от играчките и пособията в дома са изработени от самия персонал – „св собствени сили“⁷⁴. Към тези улеснения се прибавят в следващите години физкултурна площадка с люлки, пясъчник и катерушки. Посещенията отчитат, че децата са много чисти и приветливо облечени.⁷⁵

Децата в дома са разпределени като ходящи, седящи и лежащи. „Ходящите деца имат просторна столова с подходяща украса, а за седящите не са създадени достатъчно условия за хранене“ – пишат инспекторите.⁷⁶ През отчетната 1966 – 1967 година 11 деца са се

---

⁶⁸ ДА – Стара Загора, ф. 1484, оп. 1, а.е. 3, л. 24 – План за работа във връзка с посещение на делегация от Полша, 1975 г. Планират се редица подобрения, подготовка на физкултурна продукция и литературна програма. През 1978 г. домът е посетен от участници в международен симпозиум по психиатрия – Пак там, л. 83 – 87.

⁶⁹ Пак там, л.74.

⁷⁰ ДА – Благоевград, ф. 944, оп. 3, а.е. 419 – Окръжен народен съвет – Благоевград, Отдел Народно здраве. Протоколи от проверки в социалните домове.

⁷¹ Пак там, л. 25.

⁷² Пак там, л. 29.

⁷³ Пак там, л. 84.

⁷⁴ Пак там, л. 93.

⁷⁵ Пак там, л. 164.

⁷⁶ Пак там, л. 93.

научили да се хранят самостоятелно, четири деца – на пълно самообслужване, 6 от децата са вдигнати от лежачо в седящо положение, а 4 – от седящо – в ходещо.⁷⁷ Въпреки отчитането на тези резултати от усилията на персонала, Герасим Богдански, по-късно директор на дома, поставя под въпрос наложените отгоре класификации на децата (Богдански 2005). Той ги разглежда като ограничаващи възможностите за развитието им и изтъква на преден план преди всичко индивидуалния напредък на всяко дете.

Запазените документи, както и интервюто на Герасим Богдански, свидетелстват, че в корекционната работа на дома в с. Дебочица през 1960-те години се влагат много усилия от страна на персонала, въпреки изолираността на институцията. Но тези старания на персонала не могат да компенсират системните недъзи на тези институции, още повече, че постигнатият напредък бързо се изгубва, когато децата попадат в нова институция за следващия възрастов етап.

Заклучение

Документите за работата на домовете за деца с увреждания в с. Дебочица и с. Раздол през 1960-те години в Благоевградския регион показват, че по отношение на грижите за децата между отделните социални заведения за деца с увреждания в България има съществени различия. Разположени при близките условия на пространствената отдалеченост и граничната зона, в неподходящи сгради на бивши гранични застави, различията в грижите за децата в двете институции се дължат в много голяма степен на различното отношение на персонала и ръководството към децата и работата. При тази съпоставка се откроява и тенденцията на влошаване на параметрите в положението на децата в домовете при всеки следващ възрастов етап.

Но и в най-добрия случай, както е в дома за деца с тежки увреждания от 3 до 10 г. възраст в с. Дебочица, постиженията на персонала се свеждат преди всичко до благоустрояване, грижи за хигиената и хранене и занимания и успехи с по-обещаващите деца. Връзките с родителите и близките са трудни, връзките с външния свят – крайно ограничени.

В запазените източници децата и юношите нямат имена, нямат биографии, нямат лица, нямат глас. На тях се гледа преди всичко като на тела с физически потребности, а на порасналите юноши – като на работна сила. Научният дискурс през 1950-те и 1960-те го-

---

⁷⁷ Пак там, л. 164.

дини допринася за стигматизирането на децата с увреждания, като изтъква на преден план дефицитите в развитието и състоянието на тези деца и набляга преди всичко на тяхната „особеност“ и „различност“, което допринася за пространствената им изолация и изолираността им от останалите деца и от живота на обществото.

Библиография:

Fangerau, Heiner, Anke Dreier-Horning, Volker Hess, Karsten Laudien, Meike Rotzoll (Hrsg.) 2021. *Leid und Unrecht. Kinder und Jugendliche in Behindertenhilfe und Psychiatrie der BRD and DDR 1949 bis 1990*, Koeln: Psychiatrie Verlag.

Kassabova, Anelia 2011. “Kinder mit Behinderungen in der bulgarischen Pressefotografie: Visualisierungen als Strategie zur Aufdeckung oder zur Vertuschung sozialer Probleme”. – *Ethnologia Balkanica* 15, 159 – 185.

Kassabova, Anelia 2016. “Erlaubte Woerter, verbotene Bilder. Armut und Reichtum in Medien der Volksrepublik Bulgarien”. in: Gajek, Eva Maria, Christoph Lorke (Hrsg.), *Soziale Ungleichheit in Visier: Wahrnehmung und Deutung von Armut und Reichtum seit 1945*, Frankfurt a. M., New York: Campus Verlag, p. 205 – 230.

Mbembe, Achille 2003. “Necropolitics”. – *Public Culture* 15(1), 11 – 40.

Safta-Zecheria, Leyla 2019. "Divided Collective Memory and the Judicialization of (Past) Necropolitical Practices Around Institutions for Children With Disabilities in Romania". *New Europe College Stefan Odobleja Program Yearbook*, 167 – 206.

Schipkowenski, Nikola 1962. *Schwachsinn und Verbrechen*, Jena: G. Fischer Verlag.

Богдански, Герасим 2005. „Едно от условията да предостави общината сграда беше – да я заградим с метални огради от ламарина, да не се виждат децата“, Спомени. В: Попова, Кристина, Милена Ангелова (съст.), *Обществено подпомагане и социална работа в България*, Благоевград: Университетско издателство „Неофит Рилски“, 224 – 240 [Bogdanski, Gerasim 2005. „Edno ot usloviyata da predostavi obshtinata sgrada beshe – da ya zagradim s metalni ogradi ot lamarina, da ne se vizhdatsata“, Spomeni. V: Popova, Kristina, Milena Angelova (sast.), *Obshtestveno podpomaganе i sotsialna rabota v Balgariya*, Blagoevgrad: Universitetsko izdatelstvo „Neofit Rilski“, 224 – 240].

Груев, Михаил 2009. *Преорани слогове: Колективизация и социална промяна в Българския северозапад 40-те – 50-те години на ХХ век*, София: Сиела [Gruev, Mihail 2009. Preorani slogove: Kolektivizatsiya i sotsialna promyana v Balgarskiya severozapad 40-te – 50-te godini na HH vek, Sofiya: Siela].

Касабова, Анелия 2013. “Скрити (всекидневни) проблеми. Механизми за оценностяване и изключване на „дефектни“ деца”. – *Българска етнология*, 4, 459 – 476 [Kasabova, Aneliya 2013. “Skriti (vsekidnevni) problemi. Mehanizmi za otsennostyavane i izklyuchvane na „defektni“ detsa”. – *Balgarska etnologiya*, 4, 459 – 476].

Касабова, Анелия 2016. “Дали сме достигнали като политика и общество да възприемаме „различните“ деца като щастие, Интервю”. *Балканистичен форум*, 1 – 2, 11 – 32 [Kasabova, Aneliya 2016. “Dali sme dostignali kato politika i obshtestvo da vazpriemame „razlichnite“ detsa kato shtastie, Intervyu”. *Balkanistichen forum*, 1 – 2, 11 – 32].

Коларова, Димитрина, Борис Щърбанов 1968. “Противообществени прояви у олигофрени”. В: Шаранков, Емануил (ред.), *Въпроси на дефектологията: Медико-педагогически проучвания*, София: Народна просвета, 39 – 48 [Kolarova, Dimitrina, Boris Shtarbanov 1968. “Protivoobshtestveni proyavi u oligofreni”. V: Sharankov, Emanuil (red.), *Vaprosi na defektologiyata: Mediko-pedagogicheski prouchvaniya*, Sofiya: Narodna prosveta, 39 – 48].

Лубовский, Владимир 1958. “Особенности высшей нервной деятельности детей олигофренов разных клинических групп”. В: Лурия, Александр (ред.), *Проблемы высшей нервной деятельности нормального и аномального ребенка*, Том 2, Москва: Издательство Академии педагогических наук РСФСР, 390 – 435 [Lubovskiy, Vladimir 1958. “Osobennosti vauysshey nervnoy deyatelnosti detey oligofrenov raznyah klinicheskikh grupp”. V: Luriya, Aleksandr (red.), *Problemay vauysshey nervnoy deyatelnosti normalynogo i anomalynogo rebenka*, Tom 2, Moskva: Izdatelystvo Akademii pedagogicheskikh nauk RSFSR, 390 – 435].

Мирчева Гергана 2018. *(А)нормалност и достъп до публичността. Социално-институционални пространства на биомедицинските дискурси в България (1878 – 1939)*, София: УИ “Св. Климент Охридски” [Mircheva Gergana 2018. (A)normalnost i dostap do publichnostta. Sotsialno-institutsionalni prostranstva na biomeditsinskite diskursi v Balgariya (1878 – 1939), Sofiya: UI “Sv. Kliment Ohridski”].

Мутафов, Стефан 1968. “Олигофрения и телосложение”. В: Шаранков, Емануил (ред.), *Въпроси на дефектологията: Медико-*

педагогически проучвания, София: Народна просвета, 91 – 128 [Mutafov, Stefan 1968. “Oligofreniya i teloslozhenie”. V: Sharankov, Emanuil (red.), Vaprosi na defektologiyata: Mediko-pedagogicheski prouchvaniya, Sofiya: Narodna prosveta, 91 – 128].

Ненкова, Антоанета 2008а. *Изоставените деца на България*, първа част [Nenkova, Antoaneta 2008a. *Izostavenite detsa na Balgariya, parva chast*]. Web. 12.09.2022. <https://www.dw.com/bg/изоставените-деца-на-българия-част-1-анализ-на-антоанета-ненкова/a-3198493>.

Ненкова, Антоанета 2008б. *Изоставените деца на България* – втора част [Nenkova, Antoaneta 2008b. *Izostavenite detsa na Balgariya – vtora chast*]. Web. 12.09.2022. <https://www.dw.com/bg/изоставените-деца-на-българия-част-2-анализ-на-антоанета-ненкова/a-3198785>.

Пиръов, Генчо 1959. *Детска психология с дефектология*, Второ преработено издание, София: Наука и изкуство [Piruyov, Gencho 1959. *Detska psihologiya s defektologiya, Vtoro prerabo-teno izdanie*, Sofiya: Nauka i izkustvo].

Тавание, Яна Бюрер 2010. “Най-страшните домове за деца и младежи с умствена изостаналост”. – *Дневник*, 20. Септември [Tavanie, Yana Byurer 2010. “Nay-strashnite domove za detsa i mladezhi s umstvena izostanalost”. – *Dnevnik*, 20. Septemvri]. Web. 12.09.2022. https://www.dnevnik.bg/bulgaria/2010/09/20/963110_nai-strashnite_domove_za_deca_i_mladeji_s_umstvena/.

Тодоров, Георги 2022. *Политиката към домовете за деца с увреждания в Източната окупационна зона /ГДР, СССР и НРБ в първото следвоенно десетилетие/* (под печат) [Todorov, Georgi 2022. *Politikata kam domovete za detsa s uvrezhdaniya v Iztochnata okupatsionna zona /GDR, SSSR i NRB v parvoto sledvoenno deseti-letie/ (pod pechat)*].

Шаранков, Емануил 1968. “Дефектология – същност, значение и подход”. В: Шаранков, Емануил (ред.), *Въпроси на дефектологията: Медико-педагогически проучвания*, София: Народна просвета, 4 – 28 [Sharankov, Emanuil 1968. “Defektologiya – sashtnost, znachenie i podhod”. V: Sharankov, Emanuil (red.), *Vaprosi na defektologiyata: Mediko-pedagogicheski prouchvaniya*, Sofiya: Narodna prosveta, 4 – 28].